

مسجد جمعه شهر دربند و کتیبه‌های فارسی آن؛ واقع در منطقه قفقاز روسیه

مرتضی رضوانفر

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده زبان، متون و کتیبه
rezvan641@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۵ / ۳ / ۱۵

تاریخ پذیرش: ۹۵ / ۶ / ۳۰

چکیده

حضور هنر ایرانی و زبان فارسی در کتیبه‌های مساجد بسیاری از کشورها به‌ویژه سه قاره بزرگ آسیا و آفریقا و اروپا از جمله زیبایی‌های برجای‌مانده در معماری این مناطق و نیز نشانگر خدمات فرهنگی - هنری جامعه ایرانی در اقصی نقاط جهان است. پروژه میدانی «بررسی کتیبه‌های فارسی در جهان نوروز» طی چند سال اخیر توسط نگارنده، در بخش‌هایی از کشورهای ترکیه، آذربایجان، هندوستان، گرجستان، پاکستان، و روسیه انجام پذیرفته است. این مقاله رهیافت یک سفر پژوهشی به شهر دربند در تصرف روسیه است که به منظور شناسایی و تهیه شناسنامه از کتیبه‌های فارسی و برخی از بناهای کتیبه‌دار این شهر صورت گرفته است. شهر کوچک و ساحلی دربند دارای ۱۵۰ اثر ثبتی است و حدود ۱۰۰ کتیبه فارسی (فارسی پهلوی و دری) از دوره‌های ساسانی، صفوی و قاجار بر بناهای آن نقش بسته است. مسجد جمعه دربند، بعد از نارین‌قلعه و حصار ۴۰ کیلومتری شهر، مهم‌ترین اثری است که همواره مورد توجه حکومت‌های منطقه‌ای بوده است. لذا دارای کتیبه‌های ارزشمندی از حکومت‌های ایرانی، عرب، مغول، و ترک است. قدمت ۱۳۰۰ و همچنین نوع معماری آن معیارهایی بوده برای ثبت این مسجد در پرونده جهانی دربند در یونسکو. از مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش، شناسایی، خوانش متن، و تهیه شناسنامه پژوهشی برای ۱۰ کتیبه فارسی با قدمت هفتصد تا دویست ساله (دوره قاجار) بر دیوارهای مسجد جمعه و مدرسه آن است که نتیجه آن در مقاله حاضر ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی:

کتیبه فارسی، مسجد جمعه دربند، آثار معماری ایرانی، قفقاز.

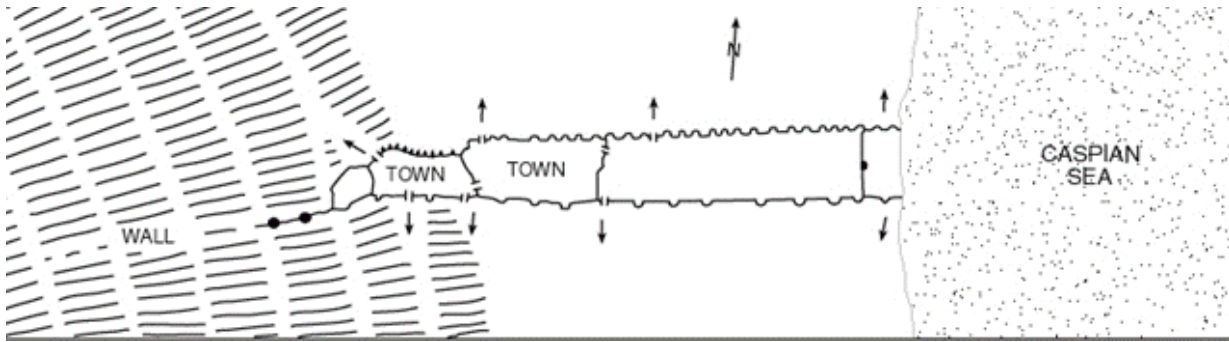
شهر دربند

شهر باستانی دربند، قدیم‌ترین شهر روسیه و شرقی‌ترین نقطه قفقاز است (تصویر ۱) که بر اساس مطالعات باستان‌شناختی قدمت بافت روستایی آن به پنج‌هزار سال و قدمت بافت شهری آن به حدود دوهزار سال می‌رسد (پرونده ثبت جهانی دربند ۲۰۰۳م). شهر دربند به عنوان بام تمدن ساسانی و همچنین شمالی‌ترین شهر تمدن شیعی، مدت‌ها دارای اهمیت فوق‌العاده بوده است. این شهر در دوره امپراطوری ساسانی (قباد یکم و فرزندش خسرو انوشیروان) با ساختاری منحصربه‌فرد در معماری شهری و روی

ویرانه‌های بافت قدیم ساخته شد. شهر در طول یک نوار باریک و در میان دو دیوار دفاعی به طول ۴۰ کیلومتر قرار دارد که در امتداد کوه‌های قفقاز ساخته شده است؛ دیوارها در دریا ادامه داده شده تا از عبور و مرور آزادانه کشتی‌ها جلوگیری شود. «مهم‌ترین موضوع که نویسندگان باستان درباره دربند گفته اند کشیده شدن دیوار آن در درون دریا بوده است؛ دیواری که از سنگ و سرب مذاب درست شده است. سنگ‌ها توسط کشتی، قایق و حتی پوستین‌های پر از هوا به میان آب برده و تخلیه می‌شد. سنگ‌هایی که به صورت متقارن کشیده شده و در میان آنها سوراخ‌هایی

تصویر ۱. موقعیت شهر دربند (مأخذ: Google earth. دسترسی ۱۳۹۵/۸/۳).

تصویر ۲. پلان شهر دربند (مأخذ: مدخل دربند، دانشنامه ایرانیکا، جلد ۱، سال ۱۳۹۴: ۱۳).

۲. مسجد جمعه شهر دربند

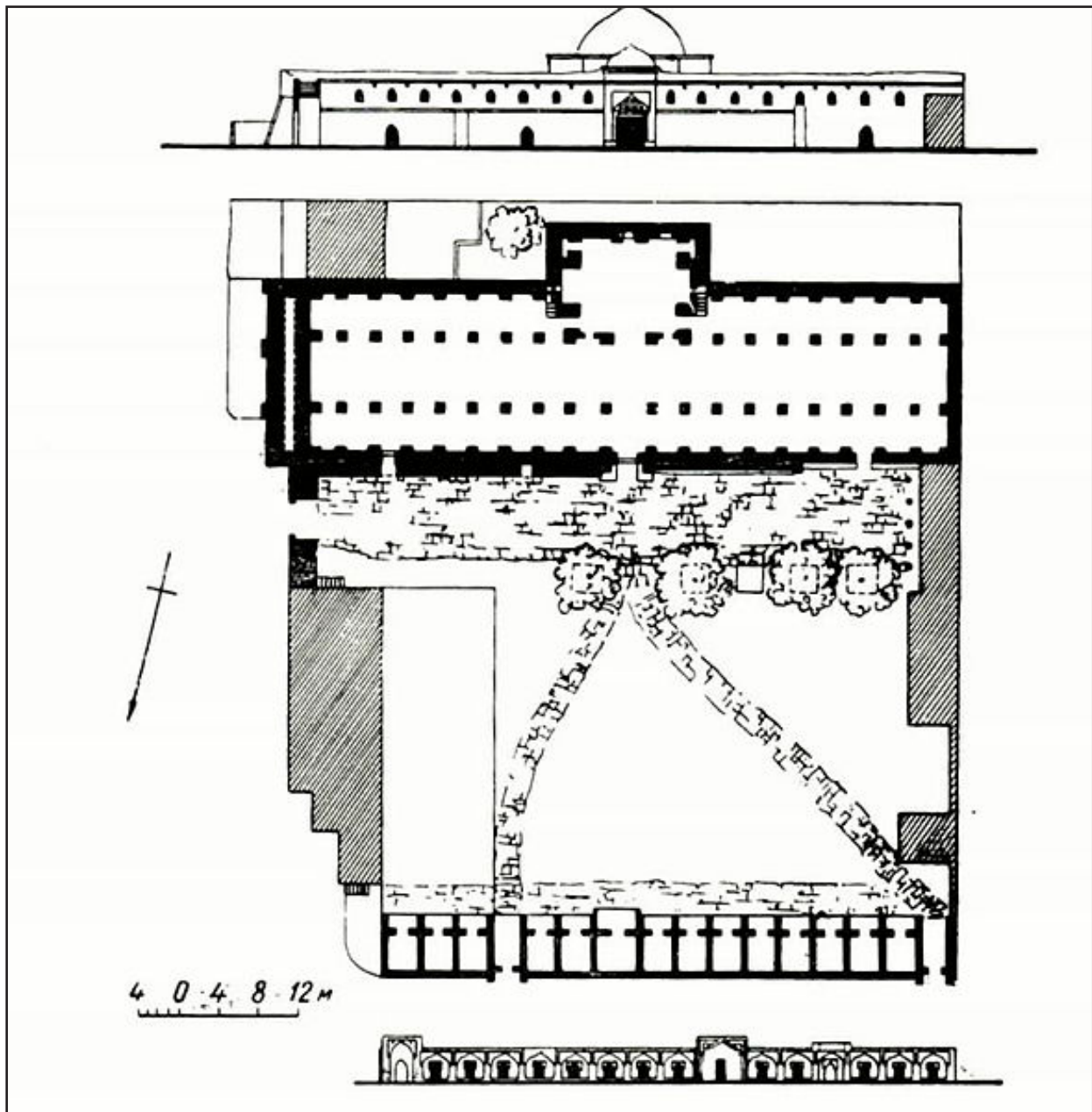
مسجد جمعه دربند یک بنای منحصر به فرد و قدیم‌ترین نمونه معماری اسلامی در قفقاز شرقی است که در سال ۲۰۰۳ م ذیل پرونده دربند، در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است. برخی از پژوهشگران معتقد اند با توجه به شکل مستطیلی مسجد و تقسیمات سه‌گانه آن و قرار گرفتن محراب در سالن میانی شبستان، احتمالاً مسجد روی یک کلیسا و یا یک بنای میترایی بنا شده و بعدها سازه‌هایی به آن اضافه شده است (تصویر ۳) (پرونده ثبت جهانی یونسکو ۲۰۰۳ م، سایت میراث جهانی یونسکو).

برخی نیز معتقد اند ساختمان اولیه مسجد روی خرابه‌های یک آتشکده ساسانی ساخته شده است. قرار گرفتن شهر دربند به عنوان شمالی‌ترین شهر جهان تشیع اهمیت بسیاری به این شهر داده است. قدیم‌ترین کتیبه مسجد که بر سردر ورودی شبستان نصب شده است تاریخ ۱۱۵ قمری را نشان می‌دهد که مقارن با حکومت امویان و همچنین اولین سال امامت حضرت امام جعفر صادق (ع) است (تصویر ۱۳).

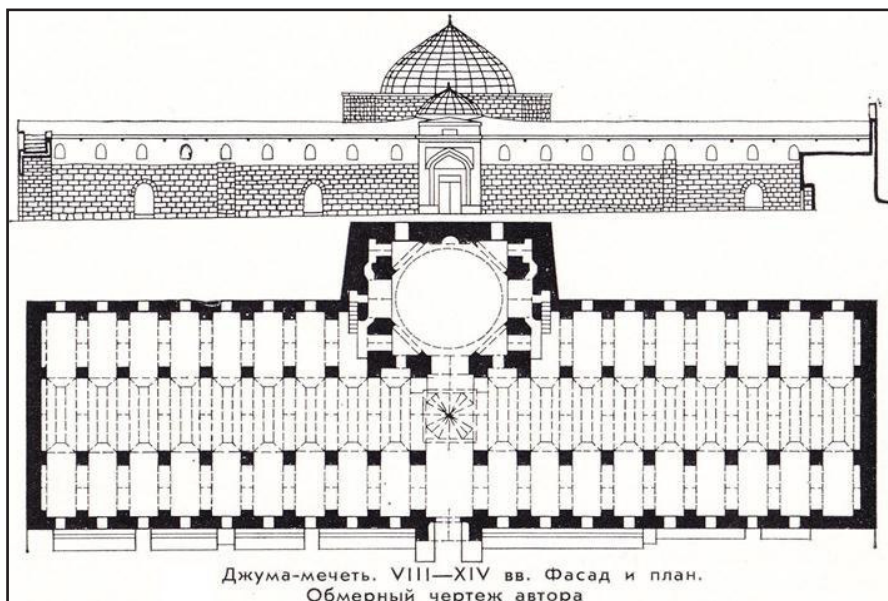
دربند ابتدا در سال ۲۲ هجری قمری در زمان حکومت خلیفه دوم توسط سراقه بن عمرو (ذوالنور) فرمانده مسلمانان فتح شد اما مسلمانان نتوانستند حکومتی در آنجا تشکیل دهند و نزدیک به یک قرن با قبایل ترک و خزر در حال درگیری و نبرد بودند و نهایتاً در سال ۱۱۴ قمری در زمان حکومت هشام بن عبدالملک (حک: ۱۰۵-۱۲۵ ق)، دربند توسط مسلم بن عبدالملک جزو متصرفات اسلامی قرار گرفت و او هزاران جنگجوی مسلمان را از مناطق مختلف همراه با خانواده‌هایشان در دربند مستقر نمود (قره‌چانلو ۱۳۷۵: ۳۴). احتمالاً در خلال زمان‌هایی که مسلمانان، دربند را تصرف کرده و از دست داده اند (۲۲ الی ۱۱۴ قمری) مساجدی در شهر دربند تأسیس شده است اما هیچ یک از منابعی که برای

تعبیه شده بود و میله‌های آهنی از میان آنها عبور داده شده بود تا در مقابل امواج مقاوم باشند» (قره‌چانلو ۱۳۷۵: ۳۴). از مهم‌ترین ویژگی‌های دربند، توپوگرافی بخش تاریخی شهر است که از ۱۵۰۰ سال پیش تاکنون تقریباً بدون تغییر باقی مانده است (تصویر ۲). این شهر بندری که اکنون تنها شهر شیعه‌نشین روسیه است در جمهوری خود مختار داغستان قرار دارد و در سال ۱۲۲۸ ق طبق معاهده گلستان، از ایران جدا و به تصرف روسیه درآمد. شهر دربند که در سال ۲۰۰۳ در فهرست آثار میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است به دلیل موقعیت جغرافیایی خود قرن‌ها مورد تاخت‌وتاز اقوام مختلف قرار گرفته و شاید کمتر شهری در جهان به اندازه این شهر شاهد قتل و غارت و جنگ‌های خونین بوده است. لیکن به دلیل حفظ بافت تاریخی خود طی ۱۵۰۰ سال، توانسته است عنوان «خویشترین دارترین شهر جهان» را از یونسکو دریافت کند. شهر دربند با وجود ۱۵۰ بنای تاریخی به عنوان یکی از بزرگترین شهر-موزه‌های جهان شناخته می‌شود.

واژه دربند در فارسی بیشتر به معنی گذرگاه و تنگه به کار رفته است و در مناطق مختلف ایران، این نام گذاشته شده است. در منابع مختلف نام‌های گوناگونی برای شهر دربند ذکر شده است مانند «دربند خزران» (حدود العالم)؛ «دربند شیروان» (ابن اثیر)؛ «دربند خزر» (بکران) و همچنین نام «باب الابواب» در منابع مربوط به دوره استیلای اعراب. استحکامات دفاعی شهر دربند از جمله دیوار چهار کیلومتری و همچنین قلعه مستحکم نارین قلعه و حصار آن اهمیت بسزایی در جلوگیری از تاخت و تاز قبایلی چون هون‌ها، خزرها، گوگ ترک‌ها، سکاها، سرمت‌ها و دیگر قبایل شمالی و همچنین قبایل شرق دریای خزر (رئیس‌نیا ۱۳۹۱: ۴۷۴) به جنوب کوه‌های قفقاز و سرزمین ایران داشته است فلذا آن را «دروازه ایران» نیز نامیده اند.

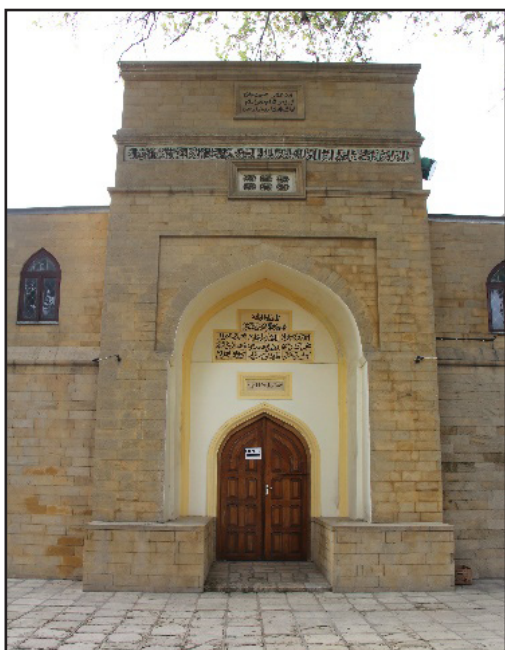

تصویر ۳. نقشه پلان و نماهای مسجد جمعه و مدرسه علوم دینی (مأخذ: مدخل جمعه مسجد، دایرةالمعارف روسی دربند، ۲۰۰۸ م، ص ۱۷۴).

تصویر ۴. نقشه پلان شبستان قبلی و نمای مسجد جمعه و مدرسه علوم دینی (مأخذ: مدخل جمعه مسجد، دایرةالمعارف روسی دریند، ۲۰۰۸م: ۱۷۴).

درون شبستان چهل ستون در دو ردیف مستقر شده است (تصویر ۴). ستون‌ها به علت زلزله سال ۱۹۶۸م خم شده اند تا جایی که در بدو ورود به شبستان کجی آنها به چشم می‌آید. دیوار شمالی نیز ترک‌های متعددی برداشته که در ضمن چندین بار بازسازی،

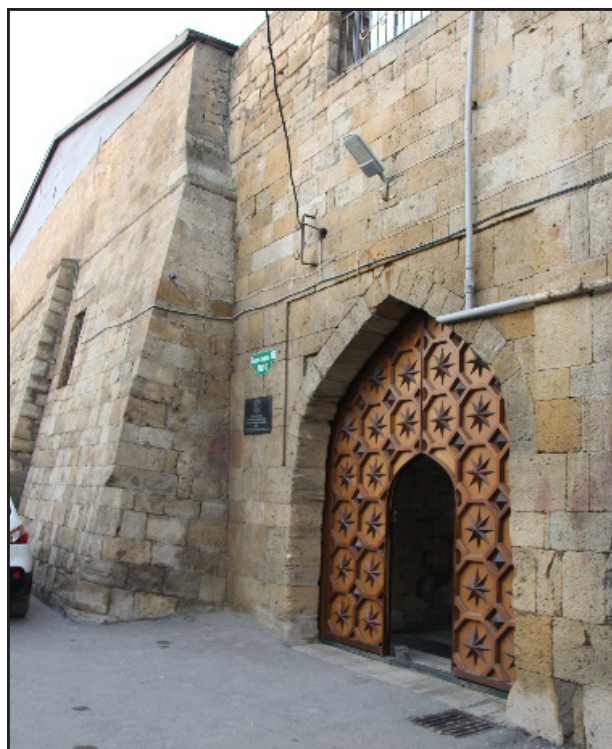
تصویر ۵. نمای بیرونی ورودی شبستان. پنج کتیبه بر این سردر وجود دارد که دو کتیبه به فارسی است (عکس از: نگارنده).

تدوین این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است، از این مساجد ذکری نکرده اند. در منابع مختلف اشاره شده که عبدالملک شهر را بر اساس اقوامی که در لشگرکشی او مشارکت کرده بودند به هفت قسمت تقسیم کرد و هر قوم را در یک قسمت مستقر نمود و در هر محله نیز یک مسجد ساخت که بزرگترین آن مسجد جمعه است. اکنون در قسمت تاریخی شهر که درون حصار قرار گرفته است نه مسجد قرار دارد: مسجد جمعه، مسجد شاه عباس (ابوالفضل(ع))، مسجد شیروخورشید (المهدی(ع))، مسجد همشهری، مسجد ایرانیان (امام حسین(ع))، مسجد مناره، مسجد خامنه (حاج اسدالله)، مسجد کلیسا یا مسجد توبه و نهایتاً مسجد زهرا(س). مسجد جمعه دربند و شهر دربند همیشه مورد توجه اقوام و حکومت‌ها قرار داشته است و لذا دائماً شاهد وقایع و حوادث تلخی بوده است. در سال ۱۹۳۰م این مسجد مانند دیگر مراکز مذهبی روسیه بسته شد و از سال ۱۹۳۸ تا ۱۹۴۳م شبستان و کلاس‌های مدرسه به عنوان زندان حکومتی مورد استفاده قرار گرفت (دایرةالمعارف روسی دریند، مدخل جمعه مسجد، ص ۱۷۳).

مجموعه مسجد جمعه دربند دارای یک شبستان بزرگ در ضلع جنوبی و یک مدرسه تاریخی در ضلع شمالی است و به مرور زمان بخش اداری در شرق مجموعه و بخش خدماتی در غرب مسجد به آن افزوده شده است. شبستان مسجد، مستطیلی در راستای شرقی - غربی است که مساحتش ۲۱۰۰ متر مربع است.

تصویر ۶. نمای بیرونی، ورودی ضلع شرقی از سوی خیابان (عکس از: نگارنده).

تصویر ۷. نمای ورودی جنوبی به شبستان مسجد (عکس از: نگارنده).

مرمت شده است.

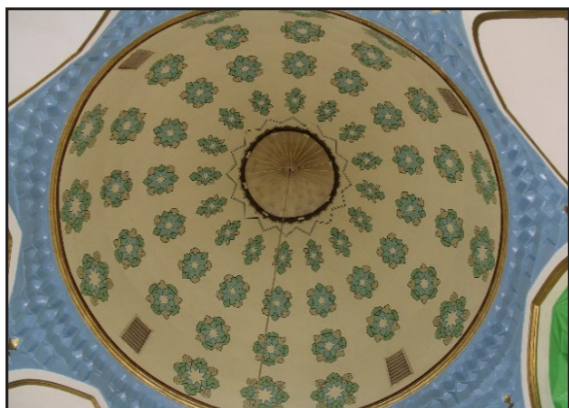
محراب مسجد که بر دیوار جنوبی قرار دارد کاملاً جدید است و متأسفانه هم از لحاظ آرایه و هم از لحاظ مصالح، شباهتی به مساجد سنتی شهر ندارد و تا حدودی شبیه محراب کلیساهای محلی قفقاز است (تصویر ۸ و ۹).

شبستان مسجد به اندازه سه ردیف فرش‌انداز در امتداد قبله و ۱۹ فرش‌انداز عمود به قبله است. گنبدخانه به صورت بیرون‌زده، روی در انتهای محور میانی قرار دارد، قطر گنبد ۹/۳۰ متر و ارتفاع آن از کف ۱۷ متر است (تصویر ۱۰).

شهر دربند که تا مدت‌ها شمالی‌ترین شهر جهان اسلام بود، در دوره حکومت صفویه به تشیع گرایید و به شمالی‌ترین شهر شیعه‌نشین جهان تبدیل شد و هم اکنون بیش از ۶۰ درصد از جمعیت صد هزار نفری دربند شیعه هستند. مسجد جمعه به دلیل ارزش و اهمیت فوق‌العاده‌ای که در منطقه دارد هم مورد استفاده شیعیان است و هم اهل تسنن. لذا نماز جماعت شیعیان در سه نوبت و اهل تسنن در پنج نوبت در آن برپا می‌شود. شیعیان در

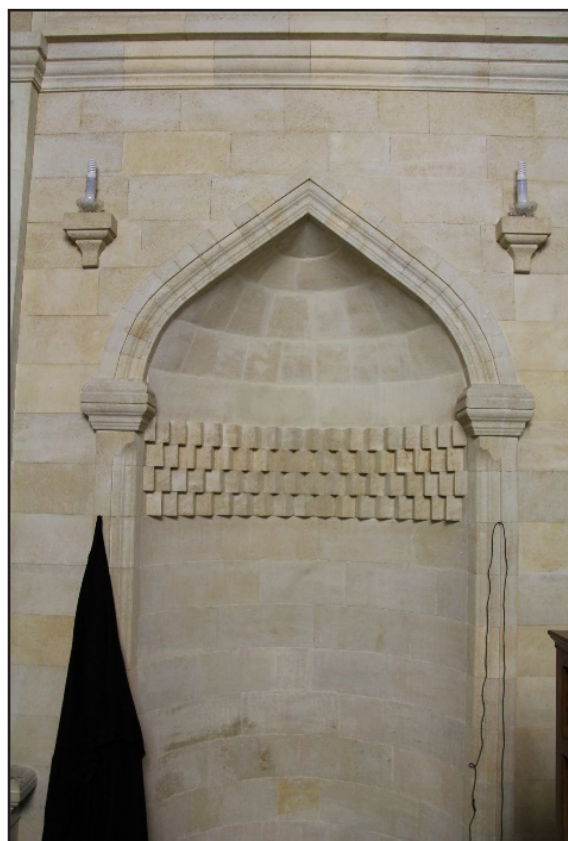
تصویر ۹. کتیبه بالای محراب سنگی مسجد (عکس از: نگارنده).

تصویر ۱۰. زیر گنبد مسجد دربند (عکس از: نگارنده).

صحن اصلی و اهل تسنن در قسمت شرقی نماز می‌خوانند (تصویر ۱۱). زنان در شبستان پشت قسمت مردانه نماز می‌خوانند. نماز جمعه با حضور همزمان شیعیان و اهل تسنن و به امامت پیش‌نماز شیعیان برگزار می‌شود. خطبه‌ها نیز به زبان روسی قرائت می‌شود. به گفته مدیر مسجد (فرهاد علییف) در سال ۱۱۴۴ اق اعراب مسلمان پیش از ساخت این مسجد زمین را حفر و گودال بزرگی ایجاد کردند و داخل آن را برای شش ماه پر از آب کرده و پس از آن تخلیه کردند تا ساختمان بزرگ مسجد، نشست نکند.

باستان‌شناسان هنوز اجازه نیافته‌اند که کاوش‌های تخصصی در این مسجد انجام دهند. زیرا مسجد جمعه قلب فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی شیعیان دربند است و تعطیلی مسجد باعث ایجاد مشکلات بسیاری می‌شود. در تنها کاوشی که حین مرمت و بازسازی مسجد صورت گرفت، یک طاق آجری تاریخی و یک اتاق در ابتدای ورودی مسجد کشف شد. در گفت‌وگویی که با دکتر گاجیف مدیر گروه باستان‌شناسی دانشگاه داغستان و همچنین

تصویر ۸. محراب سنگی مسجد (عکس از: نگارنده).

تصویر ۱۲. ساختمان مدرسه علوم دینی در ضلع شمالی حیاط مسجد
(عکس از: نگارنده).

است. در دیگر کتیبه عربی ذکر شده که شیخ علیخان (از والیان قبه و دربند) پس از اینکه مدرسه تخریب شده بود در سال ۱۲۰۴ ق آن را بازسازی کرده است و در کتیبه فارسی آمده که در سال ۱۲۲۰ ق مجدداً توسط شیخ علیخان تعمیر و بازسازی مدرسه صورت گرفته است (تصویر ۱۲).

۳. کتیبه‌های مسجد جمعه دربند:

۳.۱. کتیبه سردر مسجد جمعه ۷۷۰ ق

کتیبه بالا (عربی) مربوط به سال ساخت مسجد (تصویر ۱۳):
فادخلوها بسلام آمین /

فیسنه مایه (و) عشر (و) خمس من الهجرة النبویه صلی الله علیه
و آله اجمعین [سنه ۱۱۵ هجری]

کتیبه پایین مربوط به تعمیر مسجد:

الله و رسوله الهم صل علی محمد و علی ال /

محمد افتاد مسجد در هفتصد و هفتاد عمارت کرد /

تصویر ۱۱. شبستان مسجد، محل اقامه نماز اهل تسنن
(عکس از: نگارنده).

مدیر پروژه باستان‌شناسی دربند کردم ابراز امیدواری کرد پس از بازسازی مسجد بتوان بخش‌هایی از مسجد را کاوش نموده و به اسرار و تاریخ پر فراز و نشیب این مسجد دست یافت. از نظر دکتر گاجیف مسجد جمعه و محوطه اطراف آن دارای چندین لایه فرهنگی بسیار بارز است که مطالعه آنها می‌تواند اطلاعات ذی‌قیمتی از اقوام و تمدن‌های مختلف منطقه ارائه دهد.

۲.۱. مدرسه علوم دینی مسجد جمعه

در ضلع شمالی حیاط مسجد، ساختمان مدرسه علوم دینی قرار دارد. این ساختمان دارای دو تالار نسبتاً بزرگ در طبقه دوم و سیزده اتاق حجره‌مانند در طبقه همکف است (تصویر ۱۲).

این ساختمان دارای دو کتیبه فارسی و دو کتیبه عربی است. در کتیبه عربی نصب‌شده در ورودی مدرسه (تصویر ۸) تاریخ ساخت مسجد ۸۷۹ ق توسط شیرانشاه ذکر شده است. بر اساس کتیبه این مدرسه قدیم‌ترین مدرسه وابسته به مسجد در داغستان

اماکن وجود دارد و جدای از آن مسجدی نیز به نام مسجد شاه عباس وجود دارد. در خصوص شاه عباس و دستورات او مبنی بر مرمت بناها و آثار مناطق شروان و دربند، باکیخانوف در کتاب گلستان ارم آورده است:

شاه عباس به آرایش مملکت و آسایش رعیت، مشهور جهان و بسیاری از قوانین او در مواد ملکیه و عسکریه دستورالعمل شاهان ایران بوده، در تواریخ اروپا که قدر سلاطین را به امتیازات علی حده تشخیص می‌دهند، این پادشاه علم‌دوست و صنعت‌پرور به لقب کبیر موصوف و در میان خاص و عام هنوز به عدالت‌گستری معروف است. در تعمیرات و ابنیه خیرات نیز پادشاهی در ایران به عهد اسلام نظیر او نبوده، مساجد و مدارس و کهریزها و کاروانسراهای بسیار در بوادی دور از آبادی در تمام ایران از آن جمله در ممالک شیروان و دربند به صدق این مدعا شاهد نمایان است و فضلی بسیار در فنون علوم از یمن تربیت او سرآمد روزگار و در آفاق بلند اشتهار گشتند و او با وجود همه اشغال و حل اشکال به صحبت اهل کمال مایل و طبع وقادش به شعر قایل بود (باکیخانوف، ۱۳۸۲: ۱۵۳).

متن کتیبه:

بفرمان شه جمشاه عباس / که صد اسکندر او را هست چاکر //
 غلام درگهش حیدرقلی ساخت / جبین سد بگردید از فلک سر //
 پی تاریخ اتمامش که کردند / باقبال شهنشاهی میسر //
 چو پیشانیش در آن سد خرد گفت / بنای ثانی سد سکندر [۱۰۲۲].

در همین کتیبه و چند کتیبه دیگر در شهر دربند بر لقب «سد سکندر» تأکید شده و بارها این ترکیب تکرار شده است. در واقع به دلیل بزرگی و عظمت دیوار دربند و همچنین تکیه بر آیات کتب مقدس (قرآن کریم، انجیل و تورات)، مسلمانان، مسیحیان، و یهودیان بسیاری در جهان معتقد بوده اند دیواری که ذوالقرنین در برابر هجوم قوم یاجوج و ماجوج کشیده است همین دیوار دربند است که بعدها خسرو انوشیروان روی خرابه‌های آن دیوار جدیدی کشیده است. همچنین این گروه‌ها اعتقاد داشته اند که علائم ارائه شده برای ذوالقرنین در کتب مقدس شباهت بسیاری به اسکندر مقدونی دارد. البته بعدها با یافتن نشانه‌هایی از دوران هخامنشی در شهر دربند، عنوان ذوالقرنین را برای کوروش هخامنشی نیز به کار برده اند. «چون ایرانیان از خزرها و ترکانی که در آن سوی قفقاز می‌زیستند، آسیب دیده بودند، آنان را همان

تصویر ۱۳. کتیبه ۷۷۰ق مسجد دربند (عکس از نگارنده).

تصویر ۱۴. کتیبه عربی مدرسه (عکس از نگارنده).

افریزور بن طهمور (احتمالاً: فریبرز بن تیمور) بیاری حق تعالی.

۲.۳. کتیبه عربی مدرسه (کتیبه ساخت)

قال الله سبحانه و تعالی و الذین اوتوا العلم درجات / امر ببناء هذه المدرسة الفرخية خالصاً لوجه الله و طالباً لمرضاته و هاربا / لعقابه صاحب مكارم الاخلاق في الآفاق اعدل امراء الزمان سلطان شیر { } شاه / لاجل طلاب الذین تحصلون فیها علوم الشرعیه الی قیام القیامه فی تاریخ سنه تسع و سبعین ثمانمائه الهجریه [۸۷۹ق] (تصویر ۱۴).

۳.۳. کتیبه فرمان شاه عباس

در کتیبه معروف به کتیبه شاه عباس که بر پیشانی داخلی حیاط نصب شده است (تصویر ۱۵) فرمان شاه عباس برای تعمیر مسجد، نام والی محل و تاریخ بازسازی ذکر شده است. در شهر دربند چندین کتیبه مربوط به شاه عباس با موضوع ساخت و یا بازسازی

۳.۵. کتیبه سردر ورودی غربی

بسیاری از کتیبه‌های مسجد جمعه، مرتبط با تعمیر و بازسازی مسجد در زمان‌های مختلف هستند. مانند کتیبه‌های ذیل:

متن کتیبه:

این تازه در خجسته بنیان / شد ساخته همچو باب رضوان // از بهر سرای صحن مسجد /

کردند چه خوش دری {به} پایان // بر روی جهانیان خدایا / با رحمت خود گشاده گردان //

تاریخ و {؟} / یش چهار حرفست / عین و ری و لام با الف دان // کتب فی ۱۴ شهر شوال سنه ۱۲۳۱ق (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۵. کتیبه فرمان شاه عباس (عکس از: نگارنده).

۳.۶. کتیبه ضلع غربی حیاط مسجد

متن کتیبه:

این تازه بنای نیک‌منظر / شد ساخته همچو قصر قیصر //

ایوان زده بهر تکیه گاهی / بر اوج فلک کشیده اش سر //

شد حروف جار، تاریخ اش بین / عین و ری و لام با میسر // سنه ۱۲۳۲ق (تصویر ۱۸).

بأجوج و مأجوج مذکور در قرآن (سوره کهف آیات ۹۳ و ۹۴) دانسته و اسکندر مقدونی را با ذوالقرنین و استحکامات دربند را با سد ساخته‌شده به فرمان او تطبیق داده اند» (حسن صفوی، ۱۳۶۴: ۳۳۲).

«معروف است اسکندر بنای این شهر نموده و انوشیروان عادل حصارى بر آن کشیده. گویا این قول علیل باشد. زیرا که اسکندر هرگز به دربند نیامده بلکه در حیات او از سرداران او هم کسی به این شهر نیامده است. در صدر اسلام اعراب آنجا را فتح کردند. مسجد بسیار عالی در آن بنا شده است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۰۰).

۳.۴. کتیبه فارسی مدرسه (کتیبه تعمیر)

توفیق خدای لایزال / شد شامل حال خان خانان // آن چاکر دودمان حیدر / نواب جناب شیخعلیخان //

فرمود که تا کنید آباد / این مدرسه را که بود ویران // هم از ید غاصبان گرفتند / چون کعبه زدست بت پرستان //

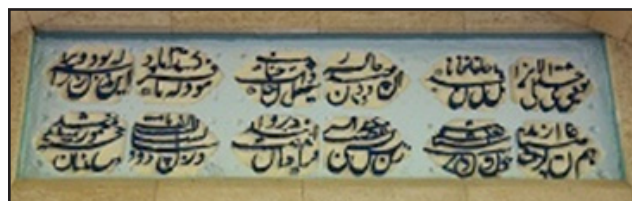
زین پس بکند اگر کسی غصب / لعنت ز خدا بر او فراوان // در سال دوپست و بیست با الف / معمور شد این خجسته بنیان (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۷. کتیبه سردر ورودی غربی (عکس از: نگارنده).

تصویر ۱۸. کتیبه ضلع غربی صحن مسجد (عکس از نگارنده).

تصویر ۱۶. کتیبه فارسی مدرسه (عکس از: نگارنده).

۳.۷. کتیبه سردر ورودی اصلی شبستان

متن کتیبه:

تعمیر بام مسجد لازم شد آشکارا / کردند فرش یکسر از نو ز سنگ
خارا //

تعمیر شد چو صحنش از آب حوض کوثر / فواره‌دار و سرکش
کردند خوش دلآرا //

تاریخ سال جستم از حرف‌های ابجد / غین و ری با میم و حا آمد
اسم نگارا //

سنه ۱۲۴۸ق (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹. کتیبه سردر ورودی شبستان (عکس از: نگارنده).

۳.۹. کتیبه ۲ ضلع بیرونی دیوار جنوبی مسجد

متن کتیبه:

خط اول: گشاده باد بدولت / همیشه این درگاه

خط دوم: بحق اشهد ان لا اله الا الله سنه ۱۲۹۷ (تصویر ۲۱).

تصویر ۲۱. کتیبه ضلع جنوبی دیوار بیرونی مسجد (عکس از: نگارنده).

۳.۱۰. کتیبه ضلع شرقی حیاط مسجد

متن کتیبه:

سعادت‌مند حاجی شاه‌مردان / بنای این دبستانست از او //

برای سال تاریخش خرد گفت / جزای خیر دارد نفع نیکو ۱۳۲۶ق
(تصویر ۲۲).

تصویر ۲۲. کتیبه ضلع شرقی صحن (عکس از: نگارنده).

۳.۸. کتیبه ۱ ضلع بیرونی دیوار جنوبی مسجد

متن کتیبه:

تعمیر شد این دیوار / مسجد جامع فی / شهر جمادی الاول... سنه
۱۲۵۲ق (تصویر ۲۰).

تصویر ۲۰. کتیبه ضلع جنوبی دیوار بیرونی مسجد (عکس از: نگارنده).

۴. کتیبه‌های از بین‌رفته

پس از واگذاری دربند و دیگر مناطق قفقاز به روسیه، مردم منطقه، حکومت روسیه را به خود نپذیرفتند و تا سال‌ها به کمک والیان و خانان منطقه سر به شورش زده و رسماً به نام شاهان ایران کتیبه می‌ساخته و خود را ایرانی می‌دانستند. لذا روس‌ها برای اینکه بتوانند منطقه قفقاز را تحت کنترل خود درآورند تصمیم گرفتند

مرزها را کاملاً مسدود کنند تا تعاملات فرهنگی و اقتصادی قفقاز را با ایران قطع کرده و به‌مرور ساکنان این مناطق را به خود وابسته کنند.

به دلیل فاصله منطقه قفقاز از ایران و همچنین ضعف حکومت ایران در تاریخ‌نویسی و مستندسازی وقایع کشور، امروزه برای دسترسی به اطلاعات منطقه قفقاز و حتی اطلاعات مربوط به جنگ ایران و روسیه نیز مجبور ایم به منابع روسی رجوع کنیم. مردم کشورها و جمهوری‌های منطقه قفقاز به مراتب بیشتر درباره ایران اطلاعات دارند تا مردم ایران درباره قفقاز. لذا برای کم‌ترین اطلاعات درباره معماری ایرانی، فرهنگ و جامعه ایرانی در قفقاز ناگزیر ایم در منابع روسی، گرجی و ارمنی جستجو کنیم و به دنبال گذشته خود بگردیم. متأسفانه سوگیری‌های سیاسی باعث شده بسیاری از کتیبه‌های فارسی که نشان‌دهنده نقش و جایگاه ایران و فرهنگ فارسی در این منطقه بوده است، مورد بی‌مهری قرار گیرد و بر اساس اسنادی که در موزه شهرهای دربند، ماخاچکالا (پایتخت داغستان)، باکو، و سنت پترزبورگ وجود دارد

تعدادی از کتیبه‌های فارسی مسجد جمعه از بین رفته و فقط ذکری یا تصویری از آنها باقی مانده است که از آن جمله می‌توان دو کتیبه ذیل را برشمرد.

۱.۴. کتیبه شاه عباس ۱

متن کتیبه:

شهنشاه زمانه شاه عباس / که او را صد سکندر بود چاکر //
غلام درگهش اندر جهان چند / چنین شاهی که او را بر فلک سر //
مجدد گشت تعمیر همین باب / باقبال شهنشاهی میسر //
بفرمانش مجدد گشت تعمیر / بنای ثانی سد سکندر (تصویر ۲۳).

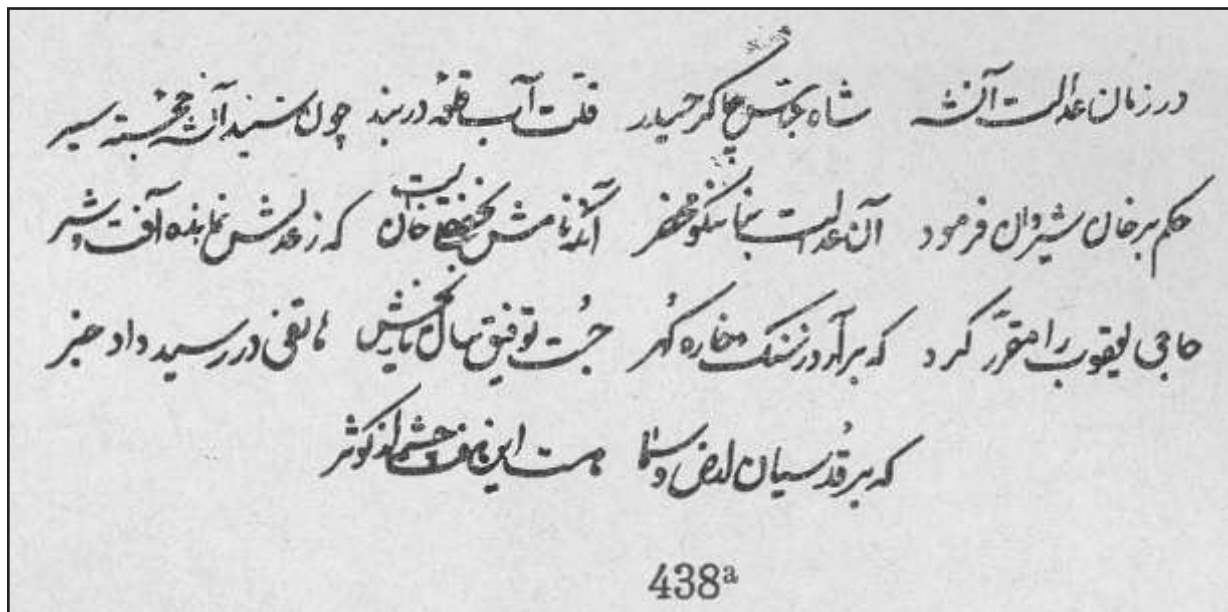
۲-۴. کتیبه شاه عباس ۲

متن کتیبه:

در زمان عدالت آنشه / شاه عباس چاکر حیدر //
قلت آب قلعه دربند / چون شنید آنشه خجسته سیر //
حکم بر خان شیروان فرمود / آن عدالت بنا نیکو محضر //

تصویر ۲۳. طرح کشیده شده از کتیبه زمان شاه عباس (مأخذ: مدخل جمعه مسجد، دایرةالمعارف روسی دربند، ۲۰۰۸م).

438^a

تصویر ۲۴. کتیبه فارسی تخریب‌شده از حیاط مسجد جمعه (مأخذ: ارائه‌شده در اسناد موزه‌های سنت پترزبورگ، ماخاچکالا، باکو و دربند).

پی‌نوشت‌ها

۱- فصل سوم عهدنامه گلستان: «علیحضرت قدر قدرت، پادشاه اعظم مالک بالاستقلال کل ممالک ایران به جهت ثبوت دوستی و وفاقی که به اعلیحضرت خورشیدرتبت، امپراتور کل ممالک روسیه دارند به این صلحنامه به عوض خود و ولیعهدان عظام تخت شاهانه ایران ولایات قراباغ و گنجه که اکنون موسوم به الیزابت‌پول است و الکای خوانین- نشین شکی، شیروان، قوینه، دربند، بادکوبه و هر جا از ولایات طالش را با خاکی که الآن در تحت تصرف دولت روسیه است و تمامی داغستان، گرجستان، محال شورهگل، آچوقباش، کورنه، مینگرلی، آبخازی و تمامی الکا و اراضی که در میانه قفقازیه و سرحدات معینه الحاله بوده و نیز آنچه از اراضی دریای قفقازیه الی کنار دریای خزر متصل است مخصوص و متعلق به ممالک آمپیریه روسیه می‌داند».

۲- شیرانشاه: لقبی عام برای خانات و ملوک ناحیه شیروان قفقاز.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسنخان. (۱۳۶۷). مرآت البلدان. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: دانشگاه تهران.

- باکیخانوف، عباسقلی. (۱۳۸۲). گلستان ارم. تصحیح مهدی وزیری. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

آنکه نامش نجفقلی‌خان است / که ز عدلش نمانده آفت و شر //
حاجی یعقوب را مقرر کرد / که برآورد ز سنگ خاره گهر //
جست توفیق سال تاریخش / هاتفی در رسید داد خبر //
که بر قدسیان ارض و سما / هست این هفت چشمه از کوثر (تصویر ۲۴).

نتیجه‌گیری

شهر دربند عمق نفوذ تمدن ایرانی را در شمالی‌ترین نقطه به ما می‌نمایاند. علیرغم همه تغییر و تبدیلات راه‌یافته در منطقه داغستان، رد فرهنگ ایرانی غالب و قابل بازخوانی است. اما از نظر تحقیقاتی از دسترس غالب ایرانیان به دور است. متأسفانه نه تنها اسناد کتیبه‌های مسجد جمعه دربند بلکه می‌توان گفت مستندات کامل و حتی فهرستی از آثار ایرانی و کتیبه‌های فارسی در منطقه قفقاز در اسناد مطالعاتی ایران موجود نیست. این مشکل را می‌توان به سراسر جهان ایرانی و جهان فارسی تعمیم داد. امید است با انتشار این دست پژوهش‌های میدانی، برخی از آثار ایرانی معرفی شده و نظر علاقمندان به سوی این منطقه تاریخی سوق یابد.

- ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ГОРОДА ДЕРБЕНТА_ Гусейнбала Гусейнов_ 2008.
- IV cild. Quba-Xaçmaz Cənubi Dağıstanın ərəb-fars-türkdilli kitabələri (VIII-XX əsrlərin əvvəlləri), Bakı, "Nurlan", 2008.
- Encyclopedia Iranica, Darband, Vol. VII, Fasc. 1, pp. 13-19, 1994.
- Unesco org, World Heritage List Nominations, Citadel, Ancient City and Fortress Buildings of Derbent, 2003.

- رئیس‌نیا، رحیم. (۱۳۹۱). «در بند». دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۷. تهران: مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی.
- صفوی، حسن. (۱۳۶۴). اسکندر و ادبیات ایران و شخصیت مذهبی اسکندر. تهران: امیرکبیر.
- قره‌چانلو، حسین. (۱۳۷۵). «بابالایوب». دانشنامه جهان اسلام، جلد اول. تهران: مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی.
- lavrov_1_epigraficheskie_pamyatniki_severnogo_kavkaza_chast_1_1966.